

## بررسی جایگاه روانشناختی رنگ در ایجاد حس معنویت در مسجد نصیرالملک شیراز

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۰۱

کد مقاله: ۱۴۹۳۲

محیا آجورلو<sup>۱\*</sup>

### چکیده

مسجد نصیرالملک شیراز، یکی از مساجد ارزنده ساخته شده در دوره قاجار محسوب می‌شود. هدف اصلی انجام پژوهش حاضر، بررسی جایگاه روانشناختی رنگ در ایجاد حس معنویت در این مسجد است. با وجود تحقیقات گسترده انجام شده در مورد این مسجد تاریخی، جای خالی بررسی این مسجد با رویکرد عنوان شده دیده می‌شود. دستیابی به این امر بخشی از ضرورت انجام پژوهش حاضر است. رنگ که یکی از عوامل اصلی در نظام کالبدی مسجد محسوب می‌شود، علاوه بر ویژگی‌های زیبایی شناختی که از طریق حس بینایی برای فرد قابل ادراک است، واجد کیفیت‌های معنایی نیز هست و یکی از عوامل اصلی و تاثیرگذار در ایجاد حس معنویت در مسجد محسوب می‌شود. چهارچوب نظری پژوهش کیفی، از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی متون مرتبط با موضوع تعیین گشته است و به روش مطالعه موردی (موردپژوهی) مورد بررسی قرار گرفته است. روش تحقیق به کار گرفته شده، توصیفی تحلیلی به روش کیفی است. بدین منظور ابتدا به تبیین ویژگی‌های روانشناختی رنگ پرداخته شده است و سپس به بررسی رابطه میان این ویژگی‌ها در خوانش کالبدی مسجد نصیرالملک پرداخته شده است. نتایج حاصل شده حاکی از آن است که رابطه مستقیمی میان نحوه به کارگیری رنگ‌های گوناگون و افزایش میزان حس معنویت در مسجد وجود دارد.

واژگان کلیدی: مسجد نصیرالملک، رنگ، معماری.

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد معماری اسلامی، دانشگاه سوره، تهران.

## ۱- مقدمه

مسجد نصیرالملک، به عنوان یکی از مظاهر زیبایی و شکوه میان مساجد ساخته شده در ایران شناخته می‌شود. جایگاه والای این مسجد در میان آثار شاخص معماری ایرانی اسلامی، یکی از عوامل مهم در راستای افزایش میزان شناخت نسبت به این مسجد در پژوهش حاضر است. حس معنویت از جمله حس‌هایی است که در تمامی مساجد ساخته شده ایرانی برای فرد قابل ادراک است. یکی از عوامل موثر محیطی و کالبدی در ایجاد چنین حسی در فرد، نوع رنگ‌های به کار رفته در اجزا و بخش‌های گوناگون بنا است. رنگ به شرط وجود نور، از طریق حس بینایی برای فرد قابل ادراک است. از آنجایی که هر رنگ ویژگی و شخصیت منحصر به فرد خود را داراست و در ایجاد انواع احساسات و خلقیات گوناگون در فرد موثر است، در پژوهش حاضر به بررسی جایگاه رویتشناختی رنگ در ایجاد حس مکان در این مسجد پرداخته شده است.

در کشور، مذهب و فرهنگ‌های گوناگون رنگ‌ها، معناها، متفاوت و بعضاً متضادی با یکدیگر دارند. که این خود موجب افزایش ارزش هنر در ملت‌های گوناگون می‌شود. در تمدن‌های کهن، رنگ‌ها جایگاهی نمادین دارند. عموماً رنگ خدایان را سفید می‌دانستند. مردگان مصری را در کفن سفید می‌پیچیدند، این امر نشان‌دهنده رهایی روح پاک از کالبد فانی انسان را نشان می‌دهد. مصریان باستان و ایرانیان رنگ سفید را مظهر پاکی، تقوا و پاکدامنی می‌دانند. مانند رنگ لباس عروس و کیبوتر صلح. بقوم‌های مایا، آزتک و اینکا کهاز سرخپوستان آمریکایی هستند، رنگ آبی و سفید با شمال سرزمین سرما گره خورده است. رنگ سرخ با شرق، سرزمین آفتاب، رنگ سیاه، با غرب، سرزمین تاریکی، رنگ زرد با جنوب. (Julien, 1989)

## ۲- پیشینه پژوهش

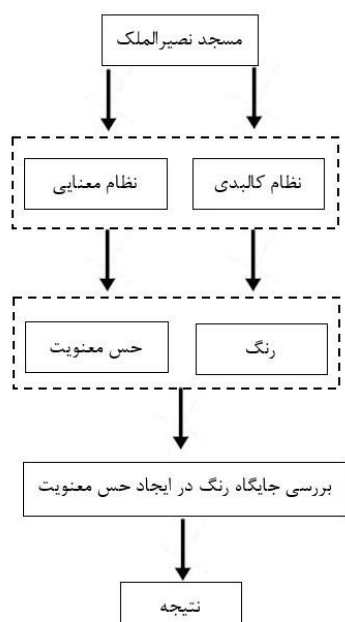
زمانپور و همکاران (۱۳۹۵)، در مقاله " بررسی حس معنویت ایجاد شده ناشی از تلفیق نور و رنگ در مسجد نصیرالملک شیراز " معتقد هستند اثرگذاری رنگ و نور در معماری ایرانی اسلامی غیر قابل انکار است و شامل گستردگی‌های معنایی زیادی است. بخشوده (۱۳۹۴)، در مقاله " معجزه رنگ و نور در مسجد نصیرالملک شیراز " معتقد است رنگ و نور در مسجد نصیر از عناصر اصلی و مهم در ایجاد حس معنویت محسوب می‌شوند. این دو عامل جلوه‌هایی از سرشت حقیقی یگانه هستند و بر قداست مسجد می‌افزایند. صارمی و همکاران (۱۳۹۵)، در کتاب " روانشناسی محیط " معتقدند بدون وجود رنگ ادامه زندگی برای افراد ممکن نیست و رنگ تاثیر زیادی بر روان و خلق و خوی افراد دارد. نخعی (۱۳۹۸)، در کتاب " انسان ادراک محیط و معماری " معتقد است که رویکردهای چهارگانه‌ای برای استفاده از رنگ در توسعه فضایی وجود دارد. همچنین رنگ در ایجاد و انتقال پیام و احساس به فرد تاثیرگذار است.

## ۳- ضرورت تحقیق

جستجو در مسجد نصیرالملک شیراز، با رویکرد بررسی جایگاه رنگ در خوانش کالبدی بنا، دیدن راه حل‌ها، تبدیل آن‌ها به زبان علمی و بهره‌گیری از علوم روز در راستای افزایش کیفیت طراحی مساجد در دوران معاصر، بخش مهمی از ضرورت انجام این پژوهش است. در این راستا، پژوهش حاضر در پی یافتن پاسخ پرسش زیر است: چه رابطه‌ای میان رنگ‌های به کاربرده شده در مسجد نصیرالملک شیراز و ایجاد حس معنویت در مسجد وجود دارد؟

## ۴- روش تحقیق

چهارچوب نظری پژوهش کیفی، از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی متون مرتبط با موضوع تعیین گشته است و به روش مطالعه موردی (موردپژوهی) مورد بررسی قرار گرفته است. روش تحقیق به کار گرفته شده، توصیفی تحلیلی به روش کیفی است. بدین منظور ابتدا کاربرد روانشناختی رنگ در خوانش کالبدی مسجد تبیین گشته است و سپس به بررسی حس معنویت ایجاد شده پرداخته شده است و در نهایت پس از مشخص شدن رابطه میان این دو، نتایج پژوهش حاصل گشته است. در تصویر ۱ مکانیزم استنتاج و روش تحقیق نشان داده شده است.



تصویر ۱- مکانیزم استنتاج و روش تحقیق. (ماخذ: نگارنده، ۱۴۰۱)

## ۵- مبانی نظری

### ۵-۱- رنگ

تعریفی که از رنگ در واژه‌نامه‌ها ارائه شده است عبارت است از: کیفیتی که از ظاهر چیزی دیده شود. در لسان العرب، ابن منظور علاوه بر این تعریف؛ عنوان می‌کند که رنگ هر شی، چیزی است که باعث جدا شدن آن از شی دیگر می‌شود. انسان از زمانی که در این دنیا ساکن بوده، نظاره‌گر احاطه رنگ در همه اجزای جهان بوده است. به همین خاطر رنگ‌ها اثرات روانی بر فکر اندیشه و باور وی داشته است. دل‌گرفتگی و غمگینی در هوای ابری پاییز و حس نشاط در هوای آفتابی بهار از تاثیرات رنگ بر خلق‌و‌خو و روان ما است. (خلاق دوست و دیگران، ۱۳۹۵: ۶۲) ماکس لوشر، طی تحقیقاتی که در حوزه رنگ‌ها انجام داد، بعد از نتایج حاصل شده عنوان کرد: تنش‌ها و نابسامانی‌های محیطی غیرقابل تحمل، عامل ایجاد رفتاری نامناسب و غیرشایسته می‌شود. همچنین بر شخصیت انسان تاثیرگذار است. اما این اثرگذاری الزاما دائمی نیست و اگر به موقع تشخیص داده شود، می‌توان با تغییر رنگ محیط، وضعیت مناسبی را به وجود آورد و شخصیت نامتعادل را درمان و ناهنجاری شخصیتی را بهبود بخشید. (Luscher, 2013) رنگ برای سنت آگوستین، انعکاس افلاطونی خدا بود. برای ولفگانگ فون گوته، یک ادراک ذهنی و برای ایزاک نیوتن، انرژی نوری. برای جان لاک، کیفیتی از اشیا قابل رویت. برای الکساندر اسکریابین، رنگ تمثیل بصری موسیقی. برای لودویک ویتگن اشتاین، یک مسئله معنایی. برای واسیلی کاندینسکی، یک شیوه بیان روح بود. رنگ علاوه بر این که می‌تواند تمامی موارد عنوان شده فوق باشد، یکی از مهم‌ترین رکن‌های دانش روانشناسی محیط هم هست. (شاهچراغی و بندرآباد، ۱۳۹۴: ۳۱۳)

### ۵-۲- زیبایی‌شناسی رنگ

کلمه زیبایی‌شناسی در زبان فارسی حسیک ترجمه شده است. به این معنی که ذات زیبایی‌شناسی حسی است. زیبایی‌شناسی حسی نتیجه احساس لذت‌بخشی مانند لمس کردن، بوییدن، چشیدن، شنیدن و دودیدن است. عده‌ای از پژوهشگران تجربه‌گرا بر این باورند که لذت حسی در عین اینکه بخشی از زیبایی است، انگاره‌های تداعی کننده آن‌ها نیز، بخشی از ماهیت اشیا هستند. زیبایی حسی متوجه خوشایند بودن دریافت حسی از که از محیط به دست می‌آید. در نتیجه متوجه رنگ‌ها، بوها، صداها و بافت‌هایی است که در محیط وجود دارد. (Lang, 1987) افراد از طریق دیدن خط‌ها، رنگ‌ها، فضاها و بافت‌های یک اثر به تجربه زیبایی-شناختی آن می‌پردازد. با دیدن این عناصر، احساساتی مانند معنویت، سرزندگی، آرامش، سردی، ملال و یا اضطراب را تجربه می‌کنند. البته این به این معنا نیست که تجربه زیباشناختی می‌تواند سراسر مانند امری ذاتا حسی باشد. به طور مثال آثار ادبی به گونه‌ای حسی ادراک نمی‌شوند. مگر در آن‌ها کلماتی را بشنویم یا ببینیم که از ابزار تجربه کردن آن‌ها هستند. شاید تمام آن چیزی که می‌تواند به عنوان حداقل نقطه شروع گفته شود، این ادعا باشد که تجربه زیست‌شناختی امری است که باید از راه ادراکات حسی تجربه شود. (Collinson, 2005)

### ۵-۳- ادراک حسی رنگ در محیط

هر فرایند حسی شامل اثراتی است که نمادین، انجمنی (شرکت‌پذیر)، سینتیستی (حس متقارن) و احساسی هستند. رنگ نیز یک ادراک و فرایند حسی است. از آنجا که بدن و ذهن یک موجودیت از یک نهاد هستند. جنبه‌های عصبی روانشناختی، اثرات روانشناختی، ارگونومی بصری و اثرات روانی رنگ از اجزای ارگونومی رنگ است. این موارد باید در طراحی‌هایی که انجام می‌شود، به عنوان اهداف اصلی طراح باشند. چرا که موجب سلامت روانی و فیزیولوژیکی افراد در محیط ساخته شده می‌شود. (نخعی، ۱۳۹۸: ۱۲۳) در جدول ۱ چگونگی اثر رنگ‌ها بر ادراک انسان عنوان شده است. به لحاظ اثرگذاری در فضا، رنگ‌های گرم نزدیک-تر و رنگ‌های سرد، دورتر به نظر می‌آیند. در منظره‌هایی که فاصله اشیا در آن‌ها زیاد است، از نظر رنگی، سردتر احساس می‌شود. چرا که در عمق هوا قرار دارد. کنتراست رنگ گر و سرد، در طراحی امری مهم است زیرا اثرات پرسپکتیو و حجم را در فضای سه بعدی نشان می‌دهد. به شکل عادی، جسمی با رنگ سفید، سبز روشن یا آبی روشن از نظر وزن ادراکی، سبک‌تر از همان اجسام با رنگ آبی سیر، نارنجی و سرخ احساس می‌شود. البته رنگ سیاه استثنا است و احساس خالی بودن را القا می‌کند. هر مقدار رنگ روشن‌تر باشد، سبک‌تر به نظر می‌رسد. افراد به شکل مجازی، حرارت رنگ‌ها را احساس می‌کنند. احساس حرارتی افراد از رنگ‌های سرخ و نارنجی احساس گرم‌است و رنگ‌های آبی و سبز را سرد حس می‌کنند. همین اثرگذاری‌های گوناگون، توانایی وسیع مفهومی و بیان حالت کنتراست سرد و گرم را به نمایش می‌گذارد و از آن برای ایجاد اثرات تصویری چشم‌نواز، بهره می‌برند. (شاهچراغی و بندرآباد، ۱۳۹۴: ۳۰۹)

## جدول ۱. چگونگی اثر رنگ‌ها بر ادراک انسان. (نخعی، ۱۳۹۸: ۱۲۴)

رنگ و ادراک محیط	
اثر رنگ بر اندازه اشیا	اشیا سبز و آبی بزرگتر از اشیا زرد و قرمز به نظر می‌رسند.
اثر رنگ بر فاصله اشیا	سطوح سبز و آبی دورتر به نظر می‌رسند و سطوح زرد و قرمز به نظر نزدیک‌تر می‌آیند.
اثر رنگ بر قابلیت انعطاف اشیا	رنگ‌های با طول موج کوتاه (بنفش، آبی، سبز) شی را هموار به نظر می‌رساند. رنگ‌های با طول موج بلند (زرد، قرمز) احساس نرمی و انعطاف در شکل ایجاد می‌کنند.
اثر رنگ بر وزن اشیا	اشیا با رنگ روشن سبک‌تر به نظر می‌آیند.
اثر رنگ بر سختی اشیا	قرمز، زرد و سفید جز رنگ‌های سخت هستند. آبی، سبز و سیاه از رنگ‌های نرم هستند.

### ۴-۵- حس معنویت

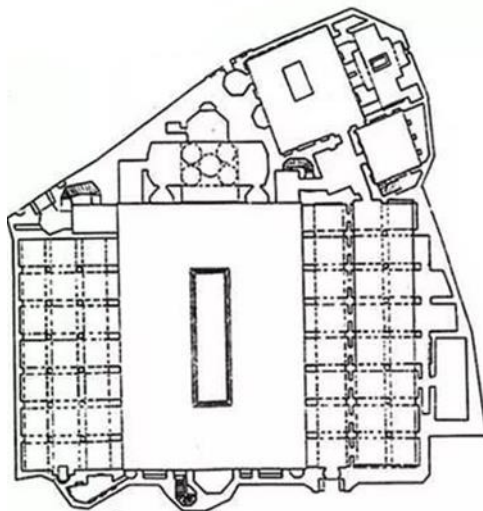
انسان در مواجهه با محیط از طریق حواس پنجگانه خود قادر به درک محیط خواهد بود. نحوه بروز رفتار، واکنش و احساس-گوناگون انسان متأثر از فضای فیزیکی محیط اطراف اوست. محیط قادر به اثرگذاری بر روی فرد و تشدید یا تضعیف حالات روحی اوست. از جمله عناصری که در محیط فیزیکی در ایجاد احساسات گوناگون در انسان موثر هستند عبارتند از: ابهام فضایی، نور، مصالح، فرسودگی فیزیکی، فرم، صدا، رنگ، تناسبات، هندسه و عناصر سمبلیک. عوامل کالبدی در ایجاد حس معنویت در مسجد عبارتند از: اغراق در مقیاس، اشاره عمودی به سمت آسمان، رنگ‌های روشن، اشکال هندسی ساده از عوامل ایجاد احساس معنویت و روحانیت در فرد در مواجهه با محیط است.

### ۶- معرفی نمونه مورد مطالعه

یکی از قدیمی‌ترین مساجد شیراز، مسجد نصیرالملک است که در محله گود عربان و در جنوب خیابان لطفعلی خان زند و در نزدیکی امامزاده شاه چراغ قرار گرفته است. این مسجد به دستور میرزا حسن علی ملقب به نصیرالملک که یکی از بزرگان سلسله قاجار بوده ساخته شده است. معماری آن کار محمد حسن معمار بوده است. مدت ساخت آن حدود ۱۲ سال و از سال ۱۲۵۵ تا ۱۲۶۷ خورشیدی به طول انجامیده است. در ورودی دارای طاق نمایی بزرگ است، که سقف آن با کاشیهای رنگارنگ مزین گشته است. درهای ورودی این مسجد، دو در بزرگ چوبی است که در بالای آن بر روی سنگ مرمر شعری از شوریده شیرازی به مناسبت سازنده مسجد و سال اتمام آن نوشته شده است. (زمانپور و همکاران، ۱۳۹۵: ۴)

مسجد دارای دو شبستان شرقی و غربی است. شبستان غربی که پوشش آجری دارد و بیشتر بروی آن کار شده و زیباتر است. طاق این شبستان بر روی ستونها سنگی و با طرح مارپیچ بر روی آن در دو ردیف ششگانه و به تعداد دوازده عدد به نیت دوازده امام قرار گرفته است و همچنین این شبستان دارای هفت درگاه که آن را به صحن مسجد مرتبط میکند، با هفت در چوبی با شیشههای رنگارنگ میباشد. سنگتراشی و تزیین این شبستان الهام گرفته شده از مسجد وکیل شیراز است. (همان)

در تصویر ۲ نقشه مسجد نصیرالملک شیراز نشان داده شده است.



تصویر ۲- نقشه مسجد نصیرالملک شیراز. (ماخذ: آرشیو نگارنده)

## ۷- تحلیل و بررسی یافته‌ها

با توجه به مطالب عنوان شده در بخش مبانی نظری و معرفی نمونه مورد مطالعه، در این بخش به منطبق کردن موارد عنوان شده پرداخته شده است. چهار نوع رویکرد مختلف در استفاده از رنگ در توسعه فضایی وجود دارد که عبارتند از:

- ۱) عده‌ای باور دارند در فضای معماری نباید از رنگ، زیاد استفاده شود. در نتیجه فضایی خنثی به لحاظ رنگی پدید می‌آید. در این حالت افراد با مبلمان، رنگ را به فضا وارد می‌کنند. (نخعی، ۱۳۹۸: ۱۲۵)
- ۲) در رویکرد دوم، طراح را به استفاده از یک رنگ غالب در فضا ترغیب می‌کند. مابقی رنگ‌ها در ایجاد ویژگی و روحیه فضا، به کمک رنگ غالب می‌آیند. متناسب با میزان تضاد رنگ غالب با مابقی رنگ‌ها، این رنگ‌ها می‌توانند تعدیل‌کننده یا نقاط مقابل هم باشند. (همان)
- ۳) رویکرد سوم، استفاده از رنگ، شامل کنترل دقیق روابط میان رنگ‌ها در کل فضا است. این روش به معمار کمک می‌کند ارتباط میان نشانه‌های محیط و زمینه را به بالاترین حد ممکن برساند. (همان)
- ۴) در دیدگاه چهارم، از رنگ برای افزایش آگاهی بیننده از فضا و حتی دید آوردن تصورات فضایی بهره می‌برند. پاره‌ای از رنگ‌ها این طور احساس می‌شوند که گویی به طرف بیننده جلو می‌آیند و برخی از رنگ‌ها به نظر می‌رسد که از فرد دور می‌شوند. (همان)

در مسجد نصیرالملک رویکرد شماره سه و چهار در توسعه فضایی ساختار کالبدی مسجد، قابل مشاهده است. بدین معنا که تمامی رنگ‌های به کار گرفته شده در تمامی قسمت‌های بنا، در نهایت هماهنگی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند و همین امر موجب افزایش ارتباط میان نشانه‌های محیط و زمینه گشته است. همچنین از ترکیب این رنگ‌ها با یکدیگر برای افزایش آگاهی بیننده در فضا و افزایش حس معنویت در مسجد استفاده شده است. در تصویر ۳ که نشان دهنده کاربرد رنگ در مسجد نصیرالملک است موارد عنوان شده قابل مشاهده است.



تصویر ۳- کاربرد رنگ در توسعه فضایی مسجد نصیرالملک. (ماخذ: آرشیو نگارنده)

نوع نگرش به رنگ در معماری مسجد نصیرالملک، نگرشی عارفانه به توحید محسوب می‌شود. خداوند نور مطلق است. رهایی از تاریکی و رسیدن به نور الهی و پذیرای رنگ گشتن از طریق ایجاد فضاهای مکث، نور غیر مستقیم، استفاده از رنگ در فضا از جمله نکاتی است که طراح در مسجد برای افزایش حس معنویت به کار می‌گیرد. مسجد از طریق رنگ، غرق در نور خواهد گشت. (بخشوده، ۱۳۹۴: ۹) در معماری ایرانی، همیشه دو الگوی بهره‌گیری از نور، نقوش و رنگ موازی با هم استفاده می‌شده است. در مسجد نصیرالملک برای نخستین بار، این دو الگو در پنجره‌ها بر یکدیگر منطبق شده‌اند و نور که مظهر وحدت در مسجد است با نقش و رنگ که مظهر کثرت است، یکی می‌شود ملاصدرای شیرازی معتقد است با جمع میان کثرت و وحدت و در مورد عین هم دانستن آن‌ها، بسیاری از بیقراری‌های نظری را در حوزه حکمت اسلامی قرار بخشیده است. (زمانپور و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰)

## ۸- نتیجه‌گیری

بررسی‌های انجام شده در پژوهش حاضر، حاکی از آن است رنگ که یکی از عوامل اصلی در نظام کالبدی مسجد محسوب می‌شود، علاوه بر ویژگی‌های زیبایی‌شناختی که از طریق حس بینایی برای فرد قابل ادراک است، واجد کیفیت‌های معنایی نیز هست. یکی از عوامل موثر محیطی در ایجاد حس معنویت در مسجد نحوه به‌کارگیری رنگ‌های مختلف و ترکیب بی‌نظیر این رنگ‌ها و کنترل دقیق روابط میان آن‌ها است. این رنگ‌ها در ایجاد و برانگیختن حس تعمق در فرد که پیش زمینه ایجاد حس

معنویت در فرد محسوب می‌شود، نقش عمده‌ای دارند. طراح مسجد به خوبی از این ویژگی بهره برده و در نهایت استادی به خلق محیطی معنوی پرداخته است. استفاده از رنگ‌های گوناگون در این مسجد در کنار سایر عوامل کالبدی نقش زیادی در ایجاد قداست در مسجد ایفا کرده است. نتایج حاصل شده حاکی از آن است که رابطه مستقیمی میان نحوه به کارگیری رنگ‌های گوناگون و افزایش میزان حس معنویت در مسجد وجود دارد.

## منابع

1. زمانپور، گلناز، پورعزیز، زهرا، حسینی، پروانه، روانشادنی، سمیه (۱۳۹۵). « بررسی حس معنویت ایجاد شده ناشی از تلفیق نور و رنگ در مسجد نصیرالملک شیراز»، کنفرانس دوسالانه جامعه و معماری معاصر، اصفهان، ایران.
2. بخشوده، پریسا (۱۳۹۴). « معجزه رنگ و نور در مسجد نصیرالملک شیراز»، اولین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری.
3. شاهچراغی، آزاده، بندرآباد، علیرضا (۱۳۹۴). «محاط در محیط کاربرد روانشناسی محیطی در معماری و شهرسازی»، تهران: انتشارات سازمان جهاد دانشگاهی تهران.
4. خلاق دوست، متین، صارمی، حمیدرضا و خدابخشی، سحر (۱۳۹۵). روانشناسی محیط در معماری و شهرسازی. تهران: انتشارات اول و آخر.
5. نخعی، جلال (۱۳۹۸). انسان ادراک محیط و معماری. تهران: انتشارات جهان جام جم.
6. Lang, J (1987). *Creating Architectural Theory the Role of the Behavioral Sciences in Environmental Design*. Van Nostrand Reinhold Company, USA.
7. Collison, D (2005). *Aesthetic Experience Philosophical Aesthetics*, edited by Oswald Hanfling, Wiley Blackwell.
8. Luscher, M (2013). *The luscher color test*. New York: Random House.
9. Julien, N (1989). *Dictionaries des symboles*. Marabout, Paris.